

JĘZYKOZNAWSTWO OGÓLNE

Kognitywistyka UAM, rok II

WYKŁAD 8: KATEGORIE GRAMATYCZNE

W JĘZYKACH ŚWIATA

JERZY POGONOWSKI

ZAKŁAD LOGIKI I KOGNITYWISTYKI UAM

1 Uwagi wstępne

Kilka poprzednich wykładów dotyczyło ustalonych typów jednostek językowych, grupowanych w poziomy językowe:

1. *Fonemy.*
2. *Morfemy.*
3. *Leksemy.*

Dzisiaj zajmiemy się tym, co lingwiści nazywają czasem *plaszczyną morfo-syntaktyczną* języka. Skupimy zatem uwagę na tych znaczeniach, które są (w danym języku) wyrażane w sposób *regularny* oraz *obligatoryjny*: na znaczeniach *gramatycznych*. Regularność polega na tym, że owe środki wyrażania znaczeń można przedstawić w postaci technik operowania na znakach językowych (dokładniej: na ich formie), przy czym techniki te tworzą dość skromną listę (kilka lub kilkanaście technik, zależnie od języka – omawiamy je niżej). Z kolei przez obligatoryjność rozumiemy tu fakt, że w każdym języku pewne informacje *muszą* zostać zawarte w wypowiedzi stanowiącej akt komunikacji. To, co jest obligatoryjnie i w sposób regularny wyrażane w jednym języku, w innych językach może być wyrażane informacją leksykalną, jak za chwilę zobaczymy to w wybranych przykładach. Nie jest więc tak, że istnieje uniwersalna lista znaczeń gramatycznych, które występują w każdym języku. Możemy natomiast ustalić ogólną listę znaczeń gramatycznych występujących w językach świata: poszczególne języki wybierają z tej listy specyficzne dla nich typy znaczeń gramatycznych.

2 Sposoby wyrażania znaczeń gramatycznych

Jak już powiedziano, sposoby wyrażania znaczeń są ograniczone w liczbie. Zwykle podaje się kilkanaście takich sposobów, występujących w językach świata (wspomnieliśmy o tym na pierwszym wykładzie):

1. *Szyk*. Kolejność występowania jednostek językowych w wypowiedzi.
2. *Rdzenie*. Jednostki tworzące inwentarz leksykalny języka.
3. *Reduplikacja*. Powtórzenie jednostki (np. sylaby, morfu).
4. *Złożenia*. Kompleksy utworzone z jednostek leksykalnych.
5. *Akcent*. Dźwięki wytwarzane ze zwiększoną energią.
6. *Intonacja*. Przebieg melodyczny wypowiedzi.
7. *Tony*. Zmiany wysokości wypowiedzianych dźwięków.
8. *Iloczas*. Czas wymawiania jednostki językowej.
9. *Partykuły*. Inwentarz jednostek z przypisanymi im znaczeniami (gramatycznymi).
10. *Modyfikacje rdzenia*. Zmiany struktury dźwiękowej rdzenia.
11. *Afiksacja*. W tej technice wyróżnia się:
 - (a) *Prefiksy*. Poprzedzają rdzeń.
 - (b) *Sufiksy*. Następują po rdzeniu.
 - (c) *Infiksy*. Są wstawione do rdzenia.
 - (d) *Konfiksy*. Otaczają rdzeń.
 - (e) *Transfiksy*. Przeplatają się z elementami rdzenia.

Przykłady użycia wymienionych technik w językach świata ukazano w pracy Majewicz, Pogonowski 1983.

3 Wybrane kategorie gramatyczne

Znaczenia gramatyczne grupowane są w rodzaje, które możemy nazywać *wymiarami gramatycznymi* lub *parametrami gramatycznymi*. Podajemy niżej wybrane przykłady takich parametrów, wraz z możliwymi ich wartościami.

3.1 Liczba

Kategoria liczby (numerus) wyraża numeryczne aspekty oznaczanych obiektów.

1. *Pojedyncza (singularis)*. Dla oznaczenia pojedynczego obiektu.
2. *Mnoga (pluralis)*. Dla oznaczenia wielu obiektów.
3. *Podwójna (dualis)*. Dla oznaczenia pary obiektów.
4. *Potrójna (trialis)*. Dla oznaczenia trzech obiektów.
5. *Kilkukrotna (paucalis)*. Dla oznaczenia niewielkiej liczby (kilku) obiektów.

Mnogość obiektów może być ujmowana *dystrybutywnie* (liście) lub *kolektywnie* (listowie).

1. *Singularia tantum* wyrazy występujące jedynie w liczbie pojedynczej, np.: ryż, powietrze, zawiść, młodzież, sitowie.
2. *Pluralia tantum*: wyrazy występujące jedynie w liczbie mnogiej, np.: grabie, skrzypce, spodnie, usta, drzwi.

3.2 Rodzaj gramatyczny

Nie należy mylić rodzaju gramatycznego (genus) z rodzajem naturalnym istot żywych. Znaczenia niesione przez rodzaj gramatyczny służą celom syntaktycznym.

W języku polskim wyróżniamy następujące rodzaje gramatyczne:

1. *Męski (masculinum)*.
 - (a) *Męskoosobowy*. Nauczyciel.
 - (b) *Męskozwotny*. Pies.
 - (c) *Męskorzeczowy*. Stół.
2. *Żeński (femininum)*. Ryba.
3. *Nijaki (neutrum)*. Krzesło.

W języku węgierskim nie występuje kategoria rodzaju gramatycznego. W holenderskim, szwedzkim, duńskim mamy dychotomię rodzaju gramatycznego: *utrum* (rodzaj ogólny, wspólny, męsko-żeński, nienijaki) oraz *neutrum* (rodzaj nijaki).

3.3 Klasy nominalne

W wielu językach świata spotykamy klasyfikacje rzeczowników ze względu na rodzaj obiektów przez nie oznaczanych.

W języku dyirbal (północna Australia) mamy cztery klasy:

1. *Klasa I.* Mężczyźni, obiekty ożywione.
2. *Klasa II.* Kobiety, woda, ogień, przemoc, wyjątkowe zwierzęta.
3. *Klasa III.* Jadalne owoce i warzywa.
4. *Klasa IV.* Różne obiekty, poza powyższymi klasami.

W kaukaskim języku bacijskim tradycyjnie wyróżniało się osiem klas nominalnych (ale trzy z nich mają bardzo ograniczony zasięg). System klas nominalnych jest typowy dla języków rodziny bantu (suahili, fula). Klasy nominalne w suahili odpowiadają następującym dystynkcjom:

1. Osoby.
2. Drzewa, siły natury.
3. Przedmioty w grupach, zgrubienia.
4. Sztucznie wytworzone przedmioty, zdrobnienia.
5. Zwierzęta, słowa zapożyczone.
6. Przedmioty posiadające rozciągłość (np. płot).
7. Abstrakta.

Wykładnikami (środkami wyrażania) dla tych klas są stosowne prefiksy (osobne dla liczby pojedynczej i mnogiej). Stosowne formy wykładników inkorporowane są w czasowniki, co mniej więcej odpowiada związkowi zgody w wyrażeniach polskich.

3.4 Przypadek

Ta kategoria gramatyczna (casus) grupuje informacje odnoszące się do różnych relacji, w których pozostawać mogą przedmioty, o których mowa. Może tu chodzić o relacje przestrzenne, czasowe, przyczynowe, itd. Omawiając tę kategorię gramatyczną warto poświęcić odrębną uwagę tym przypadkom, które odnoszą się do *agensa* (sprawcy, wykonawcy czynności) oraz *patiensa* (odbiorcy czynności).

Zakładamy, że słuchaczom znane jest odróżnienie czasowników *nieprzechodnich* (w przybliżeniu: tworzących zdanie bez dopełnienia, np. *spać*) oraz *przechodnich* (w przybliżeniu: tworzących zdanie z dopełnieniami, np. *dawać*).

Języki świata dzielą się na kilka typów, w zależności od sposobu wyrażania agensa, podmiotu zdania nieprzechodniego oraz paciensa. Wymienimy tutaj jedynie niektóre z nich (nieco więcej powiemy o tym podczas następnego wykładu, przedstawiając typologię syntaktyczną wywodzącą się od Milewskiego):

1. *Języki nominatywno-akuzatywne (nominatywne)*. W taki sam sposób wyraża się podmiot zdania nieprzechodniego oraz agensa, natomiast w inny sposób wyraża się paciensa. W językach, w których występuje morfologicznie wyrażana kategoria przypadku, podmiot oraz agens wyrażany jest *mianownikiem (Nominativus)*, natomiast paciens wyrażany jest *biernikiem (Accusativus)*. Tego typu językiem jest w zasadzie np. polski.
2. *Języki ergatywno-absolutywne (ergatywne)*. Podmiot czasownika nieprzechodniego oraz dopełnienie (paciens) czasownika przechodniego wyrażane są tak samo, przez *Absolutivus*, natomiast agens zdania przechodniego wyrażany jest przez *Ergativus*. Takimi językami są np.: baskijski, inuit.
3. *Języki nominatywno-absolutywne (aktywne)*. W tych językach *Nominativus* wyraża agensa, *Absolutivus* wyraża paciensa. Języki te odróżniają podmiot *aktywny* od *nieaktywnego*. Takimi językami są np.: guarani, tabassarański.
4. *Języki trójdzielne*. W tych językach argument zdania nieprzechodniego (czyli jego podmiot) wyrażany jest przez *Absolutivus*, agens zdania przechodniego przez *Ergativus*, zaś paciens zdania przechodniego przez *Accusativus*. Tego typu są nieliczne języki, np. kalaw lagaw ya (Australia), nez perce (penu-tiański).
5. *Języki bezpośrednie (direct)*. Pewne języki nie dokonują żadnych odróżnień między omawianymi trzema pojęciami (albo czynią to jeszcze inaczej).

Przykład konstrukcji ergatywnej w baskijskim:

Gizona etorri da.
Mężczyzna–Abs. przybyć–Past
Mężczyzna przybył.
Gizonak mutila ikusi du.
Mężczyzna–Erg. chłopiec–Abs. widzieć–Past
Mężczyzna widział chłopca.

Zauważmy, że w polskim zdaniu *Prezesowi marzy się korona* podmiotem jest *korona*, agensem natomiast jest *prezesowi*: w tym przypadku agens wyrażony jest nie przez mianownik, lecz przez celownik. Ta konstrukcja nieco przypomina konstrukcję ergatywną.

W językach świata znajdujemy między innymi następujące dystynkcje, jeśli chodzi o kategorię przypadku:

1. *Nominativus* (mianownik). Wyraża agensa w językach nominatywno-akuzatywnych.
2. *Accusativus* (biernik). Wyraża patiensą w językach nominatywno-akuzatywnych.
3. *Dativus* (celownik). W polskim zdaniu *Prezes daje kota prezydentowi* agensem (i podmiotem) jest *prezes*, patiensą *biernym* (biernym odbiorcą czynności) jest *kota*, a patiensą *czynnym* (czynnym odbiorcą czynności) jest *prezydentowi*.
4. *Stativus*. Oznacza byt w jakimś stanie. *Kobieta siedzi*.
5. *Destinativus*. Oznacza obiekt jako cel wykonywania czynności. *Konstytucja uchwalona jest dla narodu*.
6. *Comitativus*. Oznacza obiekt współtowarzyszący. *Ojciec z matką*.
7. *Essivus*. Wyraża stan lub własność przemijającą. *Jest studentką*.
8. *Abessivus*. Wyraża brak, nieobecność obiektu. *Bez pieniędzy*.
9. *Causalis*. Oznacza stan rzeczy, który jest przyczyną czegoś. *Wył z zachwytu*.
10. *Finalis*. Oznacza cel, któremu coś służy. *Woda do picia*.
11. *Instrumentalis* (narzędnik). Oznacza narzędzie wykonania czynności. *Uderzył pałką*.
12. *Genetivus* (dopełniacz). Wyraża cechę, własność czegoś. *Wstyd prezydenta*.
13. *Partitivus*. Wyraża obejmowanie części obiektu. *Kromka chleba*.
14. *Totivus*. Wyraża obejmowanie całości obiektu. *Zgubiłem paszport*.
15. *Locativus*. Wyraża zależności przestrzenne.
16. *Directivus*. Wyraża kierunki (ruchu).

W niektórych językach *Locativus* oraz *Directivus* mają dość złożoną strukturę, oddającą subtelniej zależności przestrzenne oraz dotyczące ruchu. Tak więc, *Locativus* bywa rozczłonkowany np. na:

1. *Inessivus*: wewnątrz czegoś
2. *Adessivus*: przy czymś
3. *Superficialis*: na czymś
4. *Anteessivus*: przed czymś
5. *Postessivus*: za czymś
6. *Superessivus*: nad czymś
7. *Subessivus*: pod czymś
8. *Interessivus*: między czymś
9. *Circumessivus*: wokół czegoś
10. *Temporalis*: podczas czegoś

Natomiast *Directivus* bywa rozczłonkowany np. na:

1. *Allativus*: do czegoś
2. *Illativus*: do wewnątrz czegoś
3. *Supralativus*: na powierzchnię czegoś
4. *Antelativus*: przed coś
5. *Postlativus*: na tył czegoś
6. *Superlativus*: nad coś
7. *Sublativus*: pod coś
8. *Allativus terminativus*: do pewnej granicy
9. *Ablativus*: od czegoś
10. *Elativus*: z wnętrza czegoś
11. *Delativus*: z powierzchni czegoś

12. *Ablativus anteessivus*: sprzed czegoś
13. *Ablativus postessivus*: zza czegoś
14. *Ablativus superessivus*: znad czegoś
15. *Ablativus subessivus*: spod czegoś
16. *Ablativus terminativus*: od pewnej granicy

W językach świata występują bardzo różnorodne systemy przypadku gramatycznego: niektóre języki mają np. cztery przypadki, a inne np. kilkadziesiąt.

3.5 Stopniowanie cechy

Ta kategoria (*gradatio qualitatis*) wyraża stopnie nasilenia cech (własności), o których mowa w wypowiedzi.

1. *Stopień równy (positivus)*. Ogólne określenie cechy. *Zimny*.
2. *Stopień wyższy (maiorativus)*. Określa cechę, której stopień jest wyższy od równego. *Zimniejszy*.
3. *Stopień najwyższy (superativus)*. Określa cechę posiadaną w stopniu najwyższym. *Najzimniejszy*.
4. *Nadmiarowość (excessivus)*. Wyraża nadmiar cechy. *Zbyt zimny*.

3.6 Osoba

Kategoria osoby (*persona*) dotyczy informacji wskazującej na uczestników aktu komunikacji, czyli związana jest z nadawcą komunikatu, jego odbiorcą oraz pozostałymi osobami.

Trychotomia znaczeń tej kategorii znana jest słuchaczom:

1. *Pierwsza (prima)*. Nadawca.
2. *Druga (secunda)*. Odbiorca.
3. *Trzecia (tercja)*. Pozostali.

Połączenie kategorii osoby z kategorią liczby (czasem również rodzaju gramatycznego) znajduje wyraz w systemach zaimkowych języków świata:

Polski

	Sing.	Plur.
1.	ja	my
2.	ty	wy
3.	on (m), ona (f), ono (n)	oni (m), one (f,n)

Chiński

	Sing.	Plur.
1.	wǒ	wǒmen
2.	nǐ	nǐmen
3.	tā	tāmen

Węgierski

	Sing.	Plur.
1.	én	mi
2.	te	ti
3.	ő	ők

Angielski

	Sing.	Plur.
1.	I	we
2.	you	you
3.	he (m), she (f), it (n)	they

Hausa

	Sing.	Plur.
1.	ni	mu
2.	kai (m), ke (f)	ku
3.	shi (m), ita (f)	su

Arabski

	Sing.	Dual.	Plur.
1.	'anā		naḥnu
2.	'anta (m), 'anti (f)	'antumā	'antum (m), 'antunna (f)
3.	huḡa (m), hiġa (f)	humā	hum (m), hunna (f)

W pewnych językach gramatycznie oddawana jest dystynkcja:

1. Liczba ekskluzywna *exclusivus*: *my* oznacza mnie oraz inne osoby, ale bez ciebie.

2. Liczba inkluzywna *inclusivus*: *my* oznacza mnie oraz inne osoby, włączając ciebie.

3.7 Czas

Kategoria czasu gramatycznego (tempus) związana jest z wyrażaniem zależności między momentem odniesienia (np. momentem wypowiedzi), a lokalizacją w czasie czynności (zdarzenia, stanu rzeczy, procesu), o której mowa w wypowiedzi. Języki świata dokonują różnych dystynkcji w wyrażaniu czasu gramatycznego, np.:

1. *Zaprzeszłość – przeszłość – terażniejszość – przyszłość.*
2. *Terażniejszość-nieterażniejszość.*
3. *Uprzedniość-nieupředniość.*
4. *Czas bliski-czas odległy.*

Gdy moment odniesienia jest momentem wypowiedzi, mówimy o czasie *absolutnym*. Gdy ten moment odniesienia nie jest momentem wypowiedzi (lecz jakimś innym momentem, w przyszłości lub w przeszłości), mówimy o czasie *względny*.

Warto zauważyć, że wyrażanie zależności czasowych między czynnościami i zdarzeniami wykorzystuje metaforyzację przestrzenną. Więcej na ten temat dowiedzą się słuchacze na zajęciach z *językoznawstwa kognitywnego*.

3.8 Tryb

Kategoria trybu (modus) służy do wyrażania stosunku użytkownika języka do stanu rzeczy, o którym mowa w wypowiedzi.

1. *Affirmativus*. Wyraża stwierdzenie. *Prezydent podpisuje nominację.*
2. *Negativus*. Wyraża zaprzeczenie. *Prezydent nie podpisuje nominacji.*
3. *Interrogativus*. Wyraża niepewność mówiącego. *Czy wreszcie podpisał?*
4. *Dubitativus*. Wyraża wątpliwość lub niepewność. *Mówią jakoby już podpisał.*
5. *Permissivus*. Wyraża przyzwolenie na wykonanie czynności. *Wolno myśleć.*
6. *Debitivus*. Wyraża powinność lub obowiązek wykonania czynności. *Powinien podpisać.*

7. *Habilitivus*. Wyraża możliwość wykonania czynności. *Może podpisać.*
8. *Necessativus*. Wyraża konieczność wykonania czynności. *Musi podpisać.*
9. *Prohibitivus*. Wyraża zakaz wykonania czynności. *Nie wolno mu podpisać.*
10. *Conditionalis*. Wyraża to, że dany stan rzeczy nie zachodzi, ale mógłby zajść, pod pewnymi warunkami. *Zdałby, gdyby umiał.*
11. *Potentialis*. Wyraża przypuszczalną możliwość zajścia zdarzenia. *Wyjechałbym stąd.*
12. *Irrealis*. Wyraża to, że dany stan rzeczy nie może zajść. *Gdybym był tobą.*
13. *Imperativus*. Wyraża rozkaz. *Podpisz to.*
14. *Hortativus*. Wyraża zachęcenie. *Zostańmy kolegami.*
15. *Iussivus*. Wyraża łagodniejszy rozkaz. *Niech będzie spokój.*
16. *Optativus*. Wyraża życzenie. *Oby dożył dymisji rządu.*

3.9 Strona

Kategoria gramatyczna strony (diathesis) związana jest ze stopniem zaangażowania w daną czynność poszczególnych uczestniczących w niej stworzeń oraz obiektów.

1. *Nieprzechodniość*. Czynność skupiona jest na jednym stworzeniu lub obiekcie. *Pies śpi.*
2. *Przechodniość*. Czynność niejako przechodzi od jej agensa do jej pacjensa (różnego od agensa). *Prezes głaszcze kota.*
3. *Zwrotność*. Czynność nakierowana jest na samego jej wykonawcę. *Czeszę się.*
4. *Medialność*. Czynność przechodzi od jej agensa do jej pacjensa, ale jej wykonanie wpływa na stan agensa. *Czytam sobie książkę.*
5. *Wzajemność*. Czynność polega na wzajemnym oddziaływaniu na siebie dwóch stworzeń lub obiektów. *Nienawidzą się nawzajem.*

Literatura lingwistyczna podaje szereg dalszych, o wiele bardziej subtelnych rozróżnień dotyczących tej kategorii gramatycznej. W stronie *czynnej* agens czynności jest podmiotem zdania, w stronie *biernej* patiens czynności jest podmiotem zdania.

3.10 Aspekt i rodzaj akcji

Czasem rozdziela się te dwie kategorie, osobno mówiąc o aspekcie (*aspectus*) oraz rodzaju akcji (*genus actionis*). Są jednak dobre logiczne powody, aby traktować te kategorie łącznie jako wyrażające charakterystykę temporalną czynności: jej przebieg, sposób rozpoczęcia i zakończenia, itp.

Tradycyjnie wyróżnia się dwa znaczenia aspektowe, charakteryzujące czynność względem pewnego momentu odniesienia, który jest lub miałby być jej zakończeniem:

1. *Dokonaność*. Wyraża czynność, która osiągnęła moment zakończenia. *Kargul doszedł do płotu.*
2. *Niedokonaność*. Wyraża czynność, która nie osiągnęła momentu zakończenia. *Kargul szedł do płotu.*

Dystynkcją aspektową jest też odróżnienie *progresywności* oraz *rezultatywności*, charakterystyczne np. dla angielskiego.

Kategoria rodzaju akcji charakteryzuje czynności ze względu m.in. na: sposób przebiegu temporalnego, trwanie w czasie, przebieg ilościowy, przebieg przestrzenny, stopień intensywności. Podajmy jedynie kilka przykładowych znaczeń tej kategorii, wykorzystywanych w językach świata, bez żadnych aspiracji do kompletności opisu:

1. *Ingresywność* (inchoatywność). Wyraża nagłe lub stopniowe rozpoczęcie czynności. *Zapłakać.*
2. *Egresywność* (terminatywność). Wyraża nagłe lub stopniowe zakończenie czynności. *Zniknąć.*
3. *Przemijalność*. Wyraża jakiś przedział czasu pomiędzy rozpoczęciem a zakończeniem czynności. *Posiedzieć.*
4. *Limitatywność*. Wyraża przebieg czynności w określonym przedziale czasu. *Przesiedzieć.*
5. *Chwilowość*. Wyraża czynności chwilowe. *Mrugnąć.*
6. *Duratywność*. Wyraża czynności dłużej trwające. *Ziewać.*
7. *Semelfaktywność*. Wyraża jednorazowość czynności. *Uderzyć.*
8. *Iteratywność*. Wyraża czynności powtarzające się wiele razy. *Uderzać.*

9. *Mutatywność*. Wyraża czynności prowadzące do przejścia z jednego stanu w drugi. *Rdzewieć*.
10. *Ornatywność*. Wyraża wyposażenie czegoś czymś. *Otynkować*.
11. *Prywatyność*. Wyraża czynność polegającą na pozbawianiu czegoś. *Obrobować*.
12. *Kauzatywność (faktytywność)*. Wyraża spowodowanie czynności lub stanu. *Poić*.

3.11 Uwagi

1. Powyższa lista nie jest, rzecz jasna, kompletna.
2. Dany język wybierać może niektóre z podanych wartości parametrów.
3. Niektóre parametry rozważa się czasem jako grupujące więcej niż jeden rodzaj informacji.
4. Mocą tradycji, pewne rodzaje znaczeń gramatycznych zostaną omówione w wykładzie dotyczącym składni.

4 Przykłady z języków świata

Po części dla osobistego ubogacenia epistemicznego, a po części dla własnej uciechy, słuchacze zechcą zapoznać się z przykładami omówionych wyżej dystynkcji gramatycznych w językach świata, pokazujących rolę informacji gramatycznej w kategoryzacji rzeczywistości doświadczenia potocznego. Proponujemy zajrzeć np. na następujące strony, polecane przez portal *Linguistics*, zawierające niezliczone interesujące przykłady:

1. *Animacy*: <https://en.wikipedia.org/wiki/Animacy>
2. *Aspect*: https://en.wikipedia.org/wiki/Grammatical_aspect
3. *Case*: https://en.wikipedia.org/wiki/Grammatical_case
4. *Definiteness*: <https://en.wikipedia.org/wiki/Definiteness>
5. *Evidentiality*: <https://en.wikipedia.org/wiki/Evidentiality>
6. *Gender*: https://en.wikipedia.org/wiki/Grammatical_gender

7. *Mood*: https://en.wikipedia.org/wiki/Grammatical_mood
8. *Noun class*: https://en.wikipedia.org/wiki/Noun_class
9. *Number*: https://en.wikipedia.org/wiki/Grammatical_number
10. *Person*: https://en.wikipedia.org/wiki/Grammatical_person
11. *Tense*: https://en.wikipedia.org/wiki/Grammatical_tense

5 Części mowy

Słuchacze wynieśli ze szkoły wiedzę na temat *części mowy* proponowanych dla języka polskiego. Jest to podział (leksemów) na tzw. *klasy funkcjonalne*.

Lingwiści używają czasem nieco ogólniejszego (od *parts of speech*) terminu *word class*, m.in. z tego powodu, iż tradycja lingwistyczna zorientowana na języki indoeuropejskie napotyka na pewne trudności w operowaniu terminem *część mowy* w językach niektórych innych rodzin. Dla przykładu, w wielu językach odpowiedniki polskich przymiotników oraz czasowników tworzą jedną klasę. W niektórych językach zasadne jest wyróżnianie kategorii „wyższego rzędu”: np. *nomina* (obejmujące rzeczownik, przymiotnik, zaimek, liczebnik) oraz *verba* (obejmujące czasowniki). Dla pierwszej z tych kategorii (w języku polskim) charakterystyczne są informacje dotyczące przypadku, rodzaju, liczby. Dla drugiej z tych kategorii (w języku polskim) charakterystyczne są informacje dotyczące czasu, osoby, liczby. Mówi się zatem o *paradygmatach odmiany: deklinacji* dla jednostek nominalnych oraz *koniugacji* dla jednostek werbalnych.

W języku japońskim podział jednostek leksykalnych wygląda natomiast następująco: wyrazy dzielimy na *samodzielne* (*jiritsugo*) oraz *niesamodzielne* (*fuzokugo*). Z kolei, wyrazy samodzielne dzielimy dalej na *koniugowalne* (*yōgen*) oraz *niekoniugowalne* (*taigen*). Zacytujmy komentarz ze stron 211–212 książki Majewicz 1989:

Do kategorii *yōgen* należą mniej więcej odpowiedniki polskich czasowników i przymiotników, natomiast do kategorii *taigen* – odpowiedniki polskich rzeczowników, zaimków (nawet pytających i wskazujących, np. *doko* „które miejsce” *nan* ~ *nani* „co”, *dare* „kto”, *koko* „tu, to miejsce”, *are* „tamto”), liczebników (także połączeń liczebników z klasyfikatorami [...]), a nawet przysłówków i przyimków (np. *mae* „przed”, *ue* „na”, *soba* „blisko, obok”, *chikaku* „w okolicy”, *soto* „na zewnątrz”, *naka* „w środku, wewnątrz” itp.). Podobna struktura kategoryzacji leksykalnej występuje w językach izolujących, natomiast

kategoryzacja taka w przypadku niektórych języków polisyntetycznych może napotkać zasadnicze trudności lub być po prostu niemożliwa czy bezużyteczna – tam przynależność do kategorii leksykalnej danego elementu może zależeć od aktualnego afiksu lub zestawów afiksów bądź może istnieć „tylko jedna” (czyli żadna) kategoria leksykalna.

Poniżej przytoczymy, za książką Grzegorzycykowa 2007, bardzo skrótową charakterystykę tradycyjnie wyróżnianych części mowy. Cytowana autorka wylicza mianowicie:

1. sześć klas leksemów o funkcji odnoszenia się do zjawisk pozajęzykowych (umownie: *leksemy realno-znaczeniowe*), czyli: rzeczowniki, czasowniki, przymiotniki, przysłówki, liczebniki, zaimki;
2. cztery klasy leksemów o funkcjach wewnątrztekstowych oraz metatekstowych (umownie: *leksemy funkcyjne*), czyli: spójniki, przymki, partykuły, wykrzykniki.

5.1 Tradycyjnie wyróżniane części mowy

Poszczególne części mowy charakteryzowane są poprzez własności: morfologiczne, semantyczne oraz syntaktyczne.

1. *Rzeczownik*. Nazywa rzeczy, obiekty, miejsca, osoby, organizmy, zjawiska, pojęcia abstrakcyjne. Pełni funkcję syntaktyczną członu głównego grupy imiennej. W polskim zdaniu może wystąpić jako podmiot, dopełnienie, okolicznik, przydawka, orzecznik. Charakterystyczne dla niego są informacje gramatyczne liczby i przypadku. Rzeczowniki w polskim klasyfikowane są wedle rodzaju gramatycznego.
2. *Czasownik*. Nazywa czynności oraz stany. Pełni funkcję orzeczenia w zdaniu. Charakterystyczne dla niego są informacje gramatyczne czasu, trybu, osoby, liczby. Kategorią klasyfikacyjną czasowników jest aspekt i rodzaj akcji. Czasownik może występować w różnych stronach gramatycznych.
3. *Przymiotnik*. Nazywa własności. Pełni funkcję określnika w grupie imiennej. Charakterystyczne dla niego są informacje gramatyczne liczby i przypadku. Jego forma w wymiarze rodzaju determinowana jest przez nadrzędny składniowo rzeczownik.

4. *Przysłówek*. Nazywa cechy czynności, procesów, własności. Pełni funkcję określnika w grupie werbalnej, bywa określnikiem przymiotników lub innych przysłówków, a także całych zdań.
5. *Zaimek*. Wskazuje osoby, przedmioty, miejsca, itp. bez wyraźnego ich nazwania. Składniowo pełnić może funkcję zastępowanego przez siebie rzeczownika, przymiotnika, przysłówka, liczebnika. W polskim mamy zaimki: osobowe (np. ja, ty, on, ona, ono, my, wy, oni, one), zwrotne (np. się, siebie, sobie), dzierżawcze (np. mój, twój, jego, jej, nasz, wasz, ich), wskazujące (np. ten, ta, to, tamten, tam, tu, ów, tędy, taki, ci, tamci, owi, sam), pytające (np. kto? co? jaki? który? gdzie? kiedy? jak? komu? czemu? kogo?), względne (np. kto, co, komu, łączące zdanie nadrzędne z podrzędnym), nieokreślone (np. ktoś, coś, jakiś, gdzieś, kiedyś, cokolwiek), przeczące (np. nic, nikt, żaden, nigdy, nigdzie), upowszechniające (np. wszyscy, zawsze).
6. *Liczebnik*. Nazywa liczbę, ilość, kolejność przedmiotów. Stanowi określenie dla rzeczownika. W języku polskim charakterystyczna dla niektórych liczebników jest informacja przypadku i rodzaju.
7. *Przyimek*. Wskazuje np. na relacje czasowe i przestrzenne. W języku polskim przyimek w połączeniu z rzeczownikiem, przymiotnikiem lub liczebnikiem tworzy *wyrażenie przyimkowe*. W takich wyrażeniach (w polskim) przyimek wymusza odpowiedni przypadek rzeczownika.
8. *Spójnik*. Pełni funkcje syntaktyczne: łączy wyrazy lub zdania w wyrażenia złożone. W polskim wyróżniamy spójniki *parataktyczne* (np.: a, i, oraz, albo, czy, lub, ale, natomiast, jednak, czyli, itd.) oraz *hipotaktyczne* (np.: aby, bo, choć, lecz, jeżeli, ponieważ, że, itp.).
9. *Partykuła*. W języku polskim pełni funkcję metatekstową (podkreślanie, uwydatnianie) oraz modalną, informując o postawie wolitywnej nadawcy (chyba, oby) i jego nastawieniu emocjonalnym (niestety).
10. *Wykrzyknik*. Pod względem semantycznym pełni funkcję ekspresywną. Pod względem składniowym jest samodzielny wyrażeniem niezdanowym.

5.2 Determinatory

Do klas funkcjonalnych zalicza się także inne jeszcze rodzaje jednostek leksykalnych, m.in. *determinatory*:

1. *Rodzajnik*. Wyraża *stopień określoności*. Popularna dystynkcja to podział na rodzajniki *określone* oraz *nieokreślone*. W niektórych językach stopień określoności wyrażany jest afiksami (np. sufiksem w rumuńskim).
2. *Klasyfikator (numeryczny)*. Jest używany w połączeniach liczebnika z rzeczownikiem, dla oznaczenia rodzaju liczonych przedmiotów (przykłady poznaliśmy na poprzednim wykładzie). W niektórych językach występuje kilkadziesiąt klasyfikatorów numerycznych. Klasyfikatory mogą być też innego rodzaju: np. klasyfikatory werbalne w navaho, klasyfikatory oddawane rodzajnikiem w ponca, itd.
3. *Kwantyfikikator*. Służy do oznaczania ilości przedmiotów, o których coś się orzeka. Słuchacze znają z kursu logiki dwa pocziwe kwantyfikatory: *ogólny (generalny)* oraz *szczegółowy (egzystencjalny)*. Jest całe mnóstwo innych jeszcze wyrażań kwantyfikujących, np.: *większość, co najmniej połowa, więcej, dokładnie jeden, tyle samo, nieskończenie wiele, względnie dużo*, itd.

6 Fantazje gramatyczne

Widzieliśmy, że poszczególne języki świata wybierają pewne, specyficzne dla nich, rodzaje informacji, które wyrażane są w nich w sposób obligatoryjny i regularny. Należy przy tym pamiętać, że gramatyzacja informacji jest procesem długotrwałym i powolnym. Można zadawać m.in. następujące pytania dotyczące informacji gramatycznej:

1. *Dlaczego te właśnie, a nie inne rodzaje informacji zostały zgramatyzowane w językach świata?*
2. *Czy każdy rodzaj informacji może zostać zgramatyzowany?*
3. *Jakie inne jeszcze (oprócz kilkunastu wymienionych na początku wykładu) techniki mogłyby zostać wykorzystane w wyrażaniu informacji gramatycznych?*

7 Uwaga redakcyjna

Niniejsza notatka jest jedynie hasłowym przewodnikiem po omawianych na wykładzie tematach. Treści poruszane na dzisiejszym wykładzie omawiane są w książce Grzegorzyczkowa 2007, w rozdziałach: 9, 14 i 15. Zachęcamy słuchaczy do samodzielnego rozwiązania wybranych zadań z pracy Gruszczyński 1990.

Odnośniki bibliograficzne

- Bańczerowski, J., Pogonowski, J., Zgółka, T. 1982. *Wstęp do językoznawstwa*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Gruszczyński, W. (Red.) (1990). *Zbiór zadań z językoznawstwa*. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
- Grzegorzczkowska, R. 2007. *Wstęp do językoznawstwa*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Majewicz, A.F., Pogonowski, J. 1983. On categorial marking in natural language. *Lingua Posnaniensis XVI*, 55–68.
- Majewicz, A.F. 1989. *Języki świata i ich klasyfikowanie*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.